

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 0201-419

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE OF THE WORD

Збірник наукових праць Заснований у 1967 р.

Випуск 86

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО

Київ 2017

**ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ У ПАРАЛЕЛЬНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ**

Стаття присвячена одній з актуальних проблем лінгвістики – вивченню варіантності синтаксичних одиниць різних рівнів у текстах паралельних українських перекладів, здійснених різними письменниками-перекладачами XIX – XXI століть. Установлено основні зовнішньолінгвальні та внутрішні чинники породження варіантності синтаксичних одиниць в українських перекладних текстах. Доведено, що на синхронному зрізі синтаксичні варіанти засвідчують вдосконалення граматичного ладу української мови, збагачення її лексичних та інтонаційно-комунікативних ресурсів, розвиненість художнього стилю. Дібраний емпіричний матеріал дає підстави для висновку: письменники, перекладаючи українською той самий текст, широко використовують синтаксичні варіанти, за допомогою яких відбувається вербальне представлення дійсності.

The article is dedicated to one of the most topical issues in linguistics - study of variability of syntactic units of different levels in the texts of parallel Ukrainian translations made by different writers- translators in the twentieth-twenty-first centuries. Extralinguistic and internal factors of generation of variability of syntactic units in Ukrainian translated texts are established. It is well-proven: on the synchronous level the syntactic variants demonstrate improvement of grammatical structure of the Ukrainian language, enrichment of its lexical, formal and intonation and communicative means, development of literary style Selected

empirical material provides grounds for the conclusion: writers translating into Ukrainian the same text widely use syntactic variants by means of which a verbal representation of reality takes place.

Keywords: parallel Ukrainian translations, variability. Junctional equivalence, transformation, actualisator, variant syntactic units, modifiers.

Передавання інформації через мову та інші знакові системи - визначальний зміст комунікації як специфічної форми взаємин людей у процесі їх пізнавально-трудової діяльності. Водночас мова не лише є ефективним засобом інформаційного обміну, а слугує «інструментом адаптації відомостей, повідомлень до конкретних людей, моменту, теми, акту спілкування тощо. Те саме повідомлення можна подати по-різному, за допомогою різноманітних словесних контекстів, емоційного навантаження, волюнтативного впливу тощо» [Федик 2000: 56]. Такі синтаксичні конструкції, що «відзначаються специфікою граматичної форми в передаванні інваріантного логічного змісту, допомагають розкрити природу стилістичної семантики синтаксичних одиниць», уперше ґрунтовно описала в монографії «Синтаксис і стилістична семантика» Світлана Єрмоленко, увівши до наукового обігу поняття семантичних варіантів. Цінною для нас є думка дослідниці, що «мова не могла б виконувати своєї основної функції спілкування, якби між логічним змістом і формою його вираження існувала однозначна відповідність, тоді для кожного нового логічного змісту, для кожного відтинку треба було б запам'ятовувати окрему форму, що зробило б неможливим мовленнєве поєднання смислів в одному реченні» [Єрмоленко 1982: 8].

Дослідження варіантності синтаксичних одиниць актуалізують нині ширшу проблему – установлення феноменів авторської свідомості, адже важливим є не лише те, що мовець здійснює вибір структури, відповідних одиниць номінації, якими він заповнює цю структуру, а й те, який спосіб номінації втілить він у висловленні завдяки своїй комунікативній **с. 268**

компетенції, знанням і здатності до творчості [Гуйванюк 1999: 104; Кульбабська 2016: 12-18; Кучурян 2016 та ін.].

«Не заперечуючи важливості вивчення так званих глибинних структур у пізнанні семантичного аспекту мови, – справедливо зауважує В. Кононенко, – не можна ігнорувати поверхневі структури, оскільки саме вони реально існують у мові, знаходять вияв у конкретних граматичних формах, дають змогу розмежувати близькі за семантикою, але різні за структурою синтаксичні утворення, зокрема синтаксичні паралелі (синоніми, варіанти тощо)» [Кононенко 1976: 15]. Отже, мета нашого дослідження – установити структурні, семантичні та функційні параметри варіантних головних членів простого речення, що передають той самий референтний зміст, відбивають ту саму денотативну ситуацію дійсності, зберігаючи й одночасно модифікуючи «мовну модель світу» письменника.

Матеріалом наукових спостережень обрано «близькочасові тексти українських паралельних перекладів» (термін Л. Кучурян [Кучурян 2016]) художніх творів *М. Гоголя* (перекл. з рос. – Леся Українка, Микола Зеров, Остап Вишня, Степан Васильченко, Микола Білорус, Юрій Некрутенко, Ст. Віль (Лесь (Олекса) Гринюк, Андрій Ніковський, Микола Садовський, Іван Сенченко. Антін Харченко, Антін Хуторян), *М. Булгакова* (перекл. з рос. - Микола Білорус, Юрій Некрутенко), *О. Гріна* (перекл. з рос. – Ігор Андрущенко, Леонід Кононович), *В. Скотта* (перекл. з англ. – Іван Давиденко, Юрій Лісняк, Галина Лозинська), *Ч. Діккенса* (перекл. з англ. – Мар Пінчевський, Вероніка Черняхівська), *А. де Сент-Екзюпері* (перекл. з фр. – Ірина Базилянська, Анатолій Жаловський), *Гі де Мопассана* (перекл. з фр. – Роман Терещенко, Валер'ян Підмогильний) та *В. Гауфа* (перекл. з нім. – Ігор Андрущенко, Олександр Олесь, Михайло Антонович, Євген Попович). Щонайменше два переклади вихідного тексту, що їх зробили українські митці художнього слова, демонструють «ступінь динамізму» («комунікативну цінність») компонентів фразової структури, що її вибирає суб'єкт комунікативної діяльності в умовах альтернативи. **с. 269**

Варіантність у системі простих присудків

спостережено на рівні координованих / некоординованих, ускладнених / неускладнених підтипів. Наприклад, дієслова доконаного виду майбутнього часу замість минулою, ускладнені препозитивною часткою *як*, співвідносяться з однокореновими дієслівними вигуками, пор.: *Я полізу гаман, а звідти бджола - як шпигне у палець!* (М. Білорус) // *Лізу до гаманця, а звідти бджола - шпиг у палець!* (Ю. Некрутенко), Такі присудкові форми передають разовий вияв дії з відтінком раптовості, інтенсивності, а паралельно – усно-розмовності) експресію.

Присудки ускладненої форми, репрезентовані сталими дієслівно-іменними сполученнями, функційно еквівалентні з простими дієслівними присудками, вираженими особовими формами дієслів (*дав назву - назвав, взяв під захист захистив* тощо). Збігаючись у визначенні спільного поняття, ці форми різняться способами його вираження: дієслово в аналітичному словосполученні не лише репрезентує чл. особу й модальність, а й бере участь у реалізації категорійної о значення процесуальності, тоді як іменник є носієм основної семантичної інформації. Такий спосіб вираження речовою значення в словосполученні ніби зосереджує увагу читача на самому факті дії, а не на особливостях її перебігу: *Голої Волянда був так низьким, що на деяких словах давав відти.'* у харчання (Ю. Некрутенко) // *Голос Воланда був настільки низький, що на декотрих складах його відтягувало на хрип* (М. Білорус).

Між однослівними дієслівними присудками й дієслівно-іменними сполученнями немає повної відповідності. Вони можуть відрізнятися відтінками значень, сферою вживання сполучуваністю з певними залежними компонентами Зокрема, завдяки своїм структурно-смісловим можливої"! ям «втягувати» в свою орбіту стилістично забарвлену, емоційні лексику аналітичні присудки посилюють стилістичні настанову висловлення, уяскраблюють його колорити (книжності, урочистості, іронічності, комізму тощо).

Варіантні присудки в паралельних перекладах носі лінії, також за умови транспозиційних переходів форм наказового способу у сферу реальних із погляду мовця дій, процесів або станів, пор.: *...вони [кішки] зараз же давай гасати по кімнатах, як скажені* (І. Андрущенко) // *...вони гасаять, мов шалені, по кімнатах* (Є. Попович). Поєднання інфінітивних форм із багатим арсеналом засобів вираження модального значення волевиявлення, з-поміж яких вигуки *ну (ану), нум (нумо, нуте)*, віддієслівні частки *знай (собі), дай. давай, гайда, мов, мовляв* тощо, додають повідомленню відтінку розмовності й неочікуваного початку інтенсивної дії, увиразненого часовими конкретизаторами (*зараз же*): *Ну, часу дарма не гай,/ Ти нас швидше доганяй!* (Олександр Олесь) // *Нум-же, хлопче, не дрімай,/ Нас швиденько упіймай!* (І. Андрущенко).

У присудковій позиції неускладнена дієвідмінювана форма часто співвідноситься з відмінювано-особовою формою, ускладненою часткою дієслівного походження *взяти*, що уможливорює вираження значень несподіваності, невмотивованості й непередбачуваності дії (паралельно з приєднувальними сполучниками *і, й, та й*; прислівниками відповідної семантики (*зненацька, раптом*) або вільної дії (із підсилювальною часткою *собі*), пор.: *...хтозна чого зненацька візьме й послизнеться та й потрапить під трамвай* (Ю. Некрутенко) // *...невідь чому раптом послизнеться і втрапить під трамвай* (М. Білорус); *А тепер вона [жінка] взяла й померла, і нам доведеться ховати її!* (М. Пінчевський) // *А тепер масте, вона собі померла, а ми мусимо її ховати* (В. Черняхівська).

Якщо один із варіантних дієслівних присудків ускладнюють порівняльні частки на зразок *наче, начебто, буцімто*, то адресат сприймає повідомлюване як непевне, сумнівне, з авторизованою оцінкою, пор.: *Спочатку скороход наче переганяв Мука...* (Олександр Олесь) // *Спочатку скороход переганяв карлика...* (І. Андрущенко); *...Андрієві начебто причувся якийсь кволий стогін* (М. Садовський) // *...Андрієві причувся якийсь слабкий стогін* (Ст. Віль); *А то раптом снилося йому...* с. 271

буцімто... він у Могилеві заходить до купця в крамницю (М. Зеров) // ...він у Могилеві заходить в крамницю до крамаря (Остап Вишня).

У паралельних текстах перекладів подекуди зафіксовано **тавтологічні звороти**, коли дієслово відкриває обставинну позицію спільнокореневому десемантизованому компонентові, пор.: *Так я жив самотнім життям, і не було нікого, з ким міг би по-справжньому поговорити (А. Ніковський) // Отак я й жив самотою, і ні з ким було мені відвести душу (І. Базилянська).* Простий дієслівний присудок, виражений особовою формою, може також ускладнюватися повторенням однокореневого інфінітива для маркування додаткового значення достовірності, переконання: *Танцював він так, що хоч би й з гетьманшею (С. Васильченко) // Ну, нічого сказати, танцювати він танцював так. що хоть би й з гетьманшею (Леся Українка).*

За розгляду в стилістичному плані **іменного складеною присудка** увагу привертають синтаксичні варіанти з експліцитними / імпліцитними дієслівними зв'язками. Напр., регулярно варіюють форми іменних присудків із формально вираженою та нульовою власне-зв'язкою *бути* «В іменних реченнях при нульовій зв'язці здійснюється пряма номінація «постійної» ознаки, яка приписується суб'єкту-підмету в момент мовлення» [Гуйванюк 1999: 1251. пор.: *Так і оторопів Тарас, як побачив, що то був Андрій (Ст. Віль) // Так і остовнів Тарас, як уздрів, що то Андрій (М. Садовський); Похитнувся Шило й відчув, що рана були смертельна (А. Хуторян) // Похитнувся Шило й відчув, що рана смертельна (А. Ніковський); ...різкий прояв почуттів с ознакою божевілля (І. Давиденко) // ...несподіваний^прояв почуттів - ознака божевілля (Ю. Лісняк, Г. Лозинська).*

Другий чинник утворення варіантів іменних присудків особливості керування дієслів-зв'язок, як-от у конструкції *на + 3. в. // О. в.:* *...зелені пляшки й чарки на стоїш у шинкарок перетворилися на .....* **с. 272**

огненні (Харченко) // ...зелені пляшки і чарки на столах у шинкарок стали огненними (А. Хуторян).

Основні типи модифікаційної варіантності відмінкових форм у складеному іменному присудкові зумовлює семантика імені та його належність до лексико морфологічного типу. Зокрема, серед засобів вираження іменної частини складеного присудка виокремлено такі співвідносні форми відмінків:

1) називного (найчастіше з нульовою абстрактною зв'язкою *бути*) // орудного (зі значенням постійної або тимчасової ознаки), як-от: *...коли ж ти дурень, то вже не прогнівайся...* (С. Васильченко) // *...коли ж зостанешся дурнем, то не прогнівайся...* (Леся Українка);

2) називного // орудного (з дієсловом-зв'язкою *бути*, рідше *служити*, *правити*) II знахідного з прийменником *за* (здебільшого вказує на тимчасову, непостійну, нехарактерну ознаку), пор.: *Згідні ви, щоб оцей козак був нашим кошовим?* (М. Садовський) // *...згодні ви, щоб сей козак був у нас за кошового?* (Ст. Віль); *...нижче досить вдале зображення стріли слугувало підписом йомена Локслі* (І. Давиденко) // *...нижче досить-таки точно зображення стріли правило за підпис йомена Локслі* (Ю. Лісняк, Г. Лозинська);

3) називного // орудного // місцевого множини з прийменником *в* (*у*) на позначення роду діяльності або джерела інформації, пор. *в + М. в. // О. в.:* *Усі вони [козаки] бували в бувальцях, ходили по анатолійських берегах, по кримських солончаках...* (М. Садовський) // *Всі [козаки] були бувальці: ходили по анатолійських берегах, по кримських солончаках ...* (Ст. Віль).

І нарешті, акцентуємо увагу на здатності синсемантичного іменника (*людина, чоловік, жінка* тощо) поєднуватися в складеному іменному присудку з постпозитивним прикметником в нерозкладних словосполученнях, в основі яких лежить семантична тавтологія, притаманна усно-розмовному мовленню. Наприклад: *А тож маєш вже скакати, бо ти вже чоловік жонатий* (М. Зеров) // *Так, ти ***273**

мушиш стрибати, бо ти вже тепер жонатий (Остап Вишня); *До того ж я старий, а ви людина молода і неодружена* (І. Андрущенко) // *Та й до того я вже, хвалити Бога, старий чоловік, а ви. мій паночку, нівроку вам, молоді й нежонаті* (Є. Попович).

Прикметно, що на ґрунті функційно-змістової спільності в паралельних перекладах українською мовою виформовуються варіантні пари присудків у межах різних структурних типів (простий – складений і навпаки). Наприклад, корелюють між собою прості присудки, виражені відприкметниковими або відіменниковими дієсловами, та іменні присудки, репрезентовані предикативними прикметниками або іменниками, що дериваційно пов'язані з простими присудками-дієсловами: *Ту ж мить він [Римський] сахнувся від неї і **побілів**, як крейда* (М. Білорус) // *Відразу він відсахнувся і **став білішим** від паперу* (Ю. Некрутенко). Кожен із варіантів відрізняється семантико-синтаксичними відтінками: дієслівні присудки виражають появу або зміну ступеня ознаки; складені – передають набуту якість.

Наявність у паралельних формах відповідних змістових відтінків дає змогу перекладачеві вибрати форми, найдоцільніші для конкретного висловлення. У разі переносного вживання, наприклад, перевагу надають дієслівним присудкам як виразнішим, експресивнішим, динамічнішим: *Геть почорнілі дерев'яні будинки з силою-силенною вистромлених із вікон жердок, іще **побільшували** той морок* (М. Садовський) // *Зовсім почорнілі дерев'яні хатки, з силою протягнулих з вікон жердок, **робили** темряву ще **більшою*** (Ст. Віль).

В українськомовних паралельних перекладах тексту-оригіналу зафіксовано також **варіантність підметів**, що набули форми нерозкладних словосполучень із семантикою власне кількості, збірності та міри. Зокрема, співвідносними є такі моделі, як «власне-кількісний числівник + називний відмінок іменника» та «збірний числівник + родовий відмінок іменника», пор.: *Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів...* (Ст. Віль) // *Двоє козаків виїхало наперед із запорозьких рядів...* (М. Садовський); *Хоча* **с. 274**

година була рання, в загальній залі тракторчика сиділо **три чоловіки** (Л. Кононович) // Хоча був ранок, в загальній залі трактору сиділо **трьох чоловіків** (І. Андрущенко).

Предметне значення в нерозкладних словосполученнях із комплетивними відношеннями виражає іменник у родовому відмінку, а головний компонент – кількісну ознаку, утім, із деякими відмінностями. Наприклад, основна функція власне-кількісних числівників – позначення точно окресленої кількості предметів, тому вони поєднуються лише з іменниками-об'єктами лічби, індивідуально розташованими, дискретними особами чи предметами. Натомість збірні числівники вказують на неподільну множину однотипних предметів. Отож «У сукупності означено-кількісних числівників сучасної української мови спостерігаємо поступову втрату протиставлення змісту кількісних відношень, колись передаваних власне-кількісними і збірними числівниками в парах на зразок *два і двоє /.../*. Ці протиставлення рухаються в напрямку дедалі більшої нейтралізації, нерозрізнення генетично відмінних з функціонального погляду назв кількостей» [Вихованець 2004: 160].

Модифікаційними варіантами є також моделі «збірний числівник + родовий відмінок імені (без прийменника)» і «числівник (займенник) + (з, із) + родовий відмінок імені», пор.: *Та ось двоє чоловіків упізнали один одного...* (Р. Терещенко) // *Та двоє з них* [із чоловіків] *впізнали один одного...* (В. Підмогильний). Друга з варіантних конструкцій набуває відтінку вибіркової: головний компонент певною мірою обмежує коло (число, об'єм, склад) предметів чи осіб, позначених залежним компонентом. У перекладах зазначений тип модифікацій частіше виявляємо в синонімічних конструкціях, пор.: *...до Мука підбіг один песик...* (І. Андрущенко) // *...до Мука підбігла одна із маленьких собачок...* (Є. Попович). Відтінок вибіркової подекуди увиразнює також і варіантний інтерпозиційний прийменник *серед* із значенням внутрішньої локалізації, пор.: *...говорив один серед натовпу* (А. Харченко) // *...говорив один з натовпу* (А. Хуторян); **с. 275**

...і ніхто серед дітей не хотів з ним гратися (А. Харченко) // *...і ніхто з дітей змалечку не хотів гратись з ним* (І. Сенченко).

У підметовій позиції кількісно-іменникова сполука без прийменника (з власне-кількісним значенням) співвідноситься з іншою кількісно-іменниковою сполукою з прийменником *по*, що виражає розподільні відношення між суб'єктами, спосіб їх об'єднання, пор.: *Біля кожних воріт стояли два герольди, шість сурмачів і шість вістівників...* (І. Давиденко) // *Біля кожних [воріт] стояли по два герольди, по шестеро сурмачів та по шестеро вістівників...* (Ю. Лісняк, Г. Лозинська). Модифікаційна варіантність підметів пов'язана з утворенням взаємозамінних форм без зміни їх синтаксичної позиції та частиномовного статусу й зумовлена як значенням присудка, так і семантичним розрядом числівників.

Отже, адекватність вербального вираження думки суб'єктами текстової діяльності забезпечена осмисленням потенціалу варіантності в текстах паралельних перекладів тексту-джерела, зокрема, речення, що передають той самий референційний зміст фрагмента оригіналу та мають однакову пропозитивну структуру з реченнями в перекладі, функціують як кореферентні. На вибір одного з можливих варіантів синтаксичних засобів у текстах українських перекладів вихідного тексту впливає чимало різнопланових чинників: 1) екстралінгвальних (комунікативний задум і мовленнєвий досвід автора висловлення, обставини породження тексту, його жанрово-стилістичне спрямування, тип читацької аудиторії тощо); 2) лінгвальних, зокрема: а) синтаксичних (зміна синтаксичної моделі речення внаслідок згортання або розгортання компонентів, відокремлення, дублювання тощо); б) морфологічних (здатність морфологічних форм як варіантів вираження різних синтаксичних позицій репрезентувати парадигматичні й синтагматичні відношення); в) лексичних (чим точніше лексема в певній синтаксичній позиції відповідає семантичним параметрам, тим вільніше вона у виборі варіантної форми – морфологізованої або неморфологізованої); г) стилістичних (належність першотвору до **с. 276**

певного функційного стилю, сфера вживання та емоційно-експресивне забарвлення синтаксичних одиниць тощо).

Проаналізований ілюстративний матеріал дає підстави для висновку про вдосконалення на синхронному зрізі граматичної будови української мови, збагачення її лексичних, службових та інтонаційно-комунікативних ресурсів, про ознаки розвиненості художнього стилю, а також незавершеність, безперервність процесу стандартизації української літературної мови.

Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : «Пульсари», 2004. – 400 с.

Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.

Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика : [монографія] / Єрмоленко С. Я. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.

Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Выща шк, 1976. – 209 с.

Кульбабська О. Мовленнєві пріоритети адресанта у виборі синтаксичних засобів / Олена Кульбабська // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини : [спільний укр.-румун. наук. журнал; редкол. : Т. Бойчук (та ін.)]. – Чернівці–Сучава : БДМУ, 2016. – № 1 (9). – С. 12–18.

Кучурян Л. І. Варіантність синтаксичних конструкцій у текстах українських перекладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / Лара Іванівна Кучурян. – Чернівці, 2016. – 20 с.

Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 299 с.

Olena Kulbabska

THE FIRST EYE IN THE UNDERSTANDING BETWEEN US, OPPOSITELY VIEWED PEOPLE

The article discusses current issues of linguistics with a person in the center of events. Underlined that in the center of modern linguistic research is a Person – active speech personality. The problem of choosing optimal variant of syntactic units are examined by the speaker due to extralingual factors. **c. 277**

These include communicative intent, intentions and speech experience of the author, the situation of communication, especially interlocutor and so on. For successful communication must take into account the mobility of the language system, which opens up the opportunity of using constructions – simple and complex sentences, provides informative speech, stylistic diversity, expressiveness.

Research nominations syntactic variance problem is related to the creative aspect of grammar in general. The role of the speaker as the author of expression is extraordinary, because the selection of sentence structure and method of nomination depends on the communicative competence, knowledge and ability to work. The author should consider informative value of each component of the phrase because the parts of the sentence perform different communicative role.

The choice of syntactic structure «tells» to other participants of communication, which is the type of relationship topical in particular «world view» of the speaker: a) between members of the situation or b) between the situations of reality, or c) between communicative unequal situations d) between the giving situation and speaker.

There is a well-developed, rich and flexible system of expression of the main members of the simple sentence. In particular, in parallel translations of works of art, various forms of subtitles and sentences actively interact with each other, relate to informative content. However, they differ not only in structure or nuances of values, but also in terms of stylistic functions, sphere of use and the ability to combine with dependent components. In this way, the variant series of syntactic units in parallel translations reveal the general tendency of the modern artistic language (especially the prose) to «talk», the saving of linguistic means and the liberalization of style.

Stated that complex of variant syntactic units represents the richness of the Ukrainian language considering of its national specificity. **c. 278**

